

ADAM BOSIACKI

Uniwersytet Warszawski

Ewolucja doktryny „konstytucjonalizmu radzieckiego” 1918–1991

Historia tzw. konstytucjonalizmu radzieckiego¹ jest zjawiskiem niesłychanie ciekawym². Ilustruje przede wszystkim, w pewnym oczywiście stopniu, ewolucję systemu prawnego państwa nazywanego niesłusznie radzieckim³. W sensie szerszym ukazuje też, w jakiejś mierze, ewolucję systemu konstytucyjnego państwa totalitarnego. W widocznym stopniu ewolucja taka daje się dostrzec jedynie w ramach państwa komunistycznego. W sposób wyraźny nie istnieje natomiast w systemach prawnych dwóch pozostałych klasycznych takich państw: faszystowskich Włoch i nazistowskich Niemiec⁴.

Doktryna „konstytucjonalizmu radzieckiego” ukazuje bardzo daleką deklaratywność, wykorzystywaną powszechnie propagandowo i szeroko popularyzowaną

¹ Termin „konstytucjonalizm radziecki” nie wydaje się oczywiście w pełni trafny ze względu na fakt, że w Rosji radzieckiej i w ZSRR trudno mówić o funkcjonowaniu systemu konstytucyjnego, czy tym bardziej konstytucjonalizmu, nawet na podstawie przestrzegania w sensie ścisłym deklarowanych idei obowiązującej ustawy zasadniczej. Pojęcie takie ilustruje jednak w pewnym stopniu zjawisko oryginalności doktryny konstytucyjnej i dlatego zostało ujęte w prezentowanym tekście. Warto też dodać, że termin „konstytucjonalizm radziecki” pojawiał się rzadko w oficjalnych publikacjach.

² Por. opracowania autora niniejszego artykułu: *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999 oraz *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Rosji*, Warszawa 2000.

³ Francuski politolog Alain Besançon zauważył kiedyś, że wbrew nazwie, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich w sensie faktycznym nie był związkiem na podobieństwo państw federalnych, państwem socjalistycznym, państwem o ustroju republikańskim o wytworzonych instytucjach republikańskich ani też, wreszcie, nie stanowił państwa rządzonego przez rady. A. Besançon, *Krótki kurs sowietologiczny na użytek władz cywilnych i wojskowych*, Warszawa 1983, s. 3.

⁴ Zob. np. J.W. Borejsza, *Italian Fascism, Nazism and Stalinism: three forms of totalitarianism from a twenty-first-century perspective*, [w:] *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, red. J.W. Borejsza, K. Zimmer, M. Hulas, New York-Oxford 2006, s. 3–22.

poza państwami komunistycznymi. Wykazuje jednak rozbieżność teorii i praktyki „pierwszego państwa robotników i chłopów”, zmierzającej od utopizmu i rewolucyjności do większego realizmu ustrojowego, w tym dostosowywanie deklarowanych zasad do zmieniającej się rzeczywistości, funkcjonującej niezgodnie z założeniami traktowanej aksjomatycznie ideologii. W sensie ściśle prawnym tzw. konstytucjonalizm radziecki wykazuje też ewolucję od nihilizmu prawnego do systemu pozytywnego, rozumianego pierwotnie przede wszystkim jako omnipotencja państwa i związane z nią wypracowane – także konstytucyjnie – zasady ustrojowe.

W prezentowanym szkicu przedstawiono niektóre zasady i ewolucje doktryn konstytucyjnych tzw. państwa radzieckiego.

U podstaw „konstytucjonalizmu radzieckiego” leżały utopijne zasady egalitaryzmu i postulat zbudowania państwa, jakiego ludzkość dotychczas nie знаła⁵. Wbrew teorii obumierania państwa i systemu prawnego zbudowano jednak niezwykle silne państwo, nazwane z perspektywy historii (choć formalnie, jak wiadomo, po raz pierwszy już w 1919 r. nie w odniesieniu do tego właśnie państwa) totalitarnym⁶.

W ciągu istnienia tzw. Rosji radzieckiej, a od 1922 r. ZSRR, wydano cztery konstytucje, noszące zawsze nazwę ustawy zasadniczej. Jak deklarowano, każda z nich wytyczała inny etap ewolucji tzw. państwa radzieckiego. Pierwszą miała być konstytucja państwa, które bardzo szybko miało stać się państwem komunistycznym. Następna konstytucja była pierwszą konstytucją ZSRR zbudowaną na zasadach nigdy niespecyzowanego socjalistycznego federalizmu. W 1936 r. wydano z kolei konstytucję określaną oficjalnie jako stalinowską. Likwidowała ona wiele rewolucyjnych pomysłów i jako pierwsza w dziejach nowego państwa deklarowała formalną równość obywateli, choć oczywiście niesłusznie była określana jako najbardziej demokratyczna na świecie. Ostatnia z konstytucji, wydana w 1977 r., miała natomiast stanowić ustawę zasadniczą państwa *rozwiniętego socjalizmu*, w której nadejście zapowiadane przez poprzednie konstytucje komunizmu deklarowano już w sposób mniej sprecyzowany. W schyłkowym okresie istnienia ZSRR konstytucja ta była nowelizowana ponad 300 razy. Jak wiele jednak regulacji epoki ZSRR, po upadku tego państwa nowelizacji zaprzestano, uchwalając konstytucję nowego już państwa. W sensie prawnym zatem konstytucjonalizm ZSRR skończył się formalnie z chwilą upadku tego państwa.

Do opracowania pierwszej w dziejach konstytucji państwa utopijnego przystąpiono od początku 1918 r. Nastąpiło to po przejęciu władzy i perypetiach związanych z rozwiązaniem zgromadzenia mającego uchwalić konstytucję (tzw. konstytuanty)⁷. Projekt opracowała partia bolszewików, choć na przyjęcie konstytucji

⁵ M. Heller, *Maszyna i śróbki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988, s. 9.

⁶ Zob. C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, wyd. II, New York 1965.

⁷ Ros. *Učreditel'noe sobranie*. Zob. szerzej A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 277–285.

bezpośrednio nalegała Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (a właściwie jej lewicowy odłam), pozostająca nominalnie do lipca 1918 r. koalicjantem partii rządzącej.

Konstytucja Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Radzieckiej została przyjęta 10 lipca 1918 r. Uchwalił ją tzw. Zjazd Rad bez szczególnej dyskusji w końcowym etapie obrad. Wcześniej opracowano projekt konstytucji, powołując komisję konstytucyjną Zjazdu, a faktycznie bolszewickiego rządu, funkcjonującego pod nazwą Rady Komisarzy Ludowych. Konstytucja weszła w życie niezwłocznie po uchwaleniu.

W sensie formalnoprawnym bolszewicka konstytucja wykazywała podobieństwo do konstytucji innych państw. Otrzymała też formalnie nazwę „ustawy”, do której – jak w systemach europejskich – dołączono, jak wskazano, przymiotnik „zasadnicza”. Dokument opublikowano w dzienniku urzędowym wydanym 20 lipca 1918 r.⁸

Odmienne od wielu innych regulacji państwa bolszewickiego, konstytucja zawierała krótką preambułę. Potwierdzono w niej zawarte w wydanym wcześniej *Dekrecie o ziemi* zniesienie prywatnej własności ziemi, która miała stanowić „mienie ogólnonarodowe” oraz nacjonalizację lasów, kopalin i nacjonalizację podstawowych gałęzi przemysłu. Innymi osobliwościami było wprowadzenie w konstytucji „powszechnego obowiązku pracy” (*vseobščaja trudovaja povinostʹ*)⁹ i zadeklarowanie powszechnego „uzbrojenia ludzi pracy”.

W konstytucji uderzało jednak przede wszystkim wiele przepisów, czy nawet rozdziałów, o charakterze propagandowym. Potępiono, na przykład „cywilizację burżuazyjną, budującą dobrobyt wyzyskiwaczy nielicznych wybranych narodów na ciemieniu setek milionów ludzi pracy w Azji, w ogóle w koloniach, oraz w małych krajach”. Za główne cele polityczne RFSRR uznano „likwidację wyzysku człowieka przez człowieka, całkowite usunięcie podziału na klasy, bezwzględne (*bespoščadnoe*) zdławienie wyzyskiwaczy, zapewnienie socjalistycznej organizacji społeczeństwa oraz zwycięstwa socjalizmu we wszystkich krajach.

Wiele przepisów poświęcono prawom o charakterze socjalnym oraz – w znacznie mniejszym stopniu – politycznym. Wśród tych ostatnich zadeklarowano wol-

⁸ *Sobranie Uzakonenij i Rasporjaženij Rabočego i Krestjanskogo Pravitel'stva*, 1918, nr 51, poz. 582. W czasach tzw. komunizmu wojennego konstytucję przedrukowywano wielokrotnie w formie oddzielnej broszury. Dołączali ją również do swoich prac na ten temat bolszewicy prawnicy. Uczynili tak np. M.A. Rejsner (*Čto takoe Sovetskaja Vlastʹ?*, wyd. I, Petrograd 1918, s. 32–46) i P.I. Stuczka (*Konstitucija RSFSR Respubliki v voprosach i otvetach*, wyd. I, Moskwa 1919, s. 66–95). Przedruk konstytucji został również opublikowany w latach 60. XX wieku (zob. np. *Dekrety Sovetskij Vlasti*, Moskwa 1961, t. II, s. 550–564, oraz *Sovetskie konstitucii. Spravočnik*, Moskwa 1963, s. 128–153).

⁹ W słynnym art. 18 Konstytucji stwierdzono, że „Rosyjska Socjalistyczna Republika Radziecka uznaje pracę za obowiązek wszystkich obywateli Republiki i proklamuje hasło »Kto nie pracuje, ten nie je« (*Ne trudiaščijsja da ne est*)”.

ność prasy, a obywatelom przyznano prawo wolności wyznania, „swobodnego organizowania zebrań, wieców, pochodów itp.” oraz prawo do wszechstronnego i bezpłatnego wykształcenia. Prawa, o których mowa, przysługiwały w ogromnej większości jednak tylko „ludziom pracy” bądź „najbiedniejszym”.

Konstytucja RFSRR wprowadzała w tym wypadku nierówność obywateli, pozbawiając niektórych z nich uprawnień o charakterze politycznym i socjalnym. Na pierwszy rzut oka wydawało się, że ograniczenia dotyczyły jedynie czynnego i biernego prawa wyborczego. Zasadę taką rozszerzał jednak przepis konstytucji, mówiący, że „kierując się interesami całej klasy robotniczej, Rosyjska Socjalistyczna Republika Radziecka pozbawia poszczególne osoby i poszczególne grupy praw wykorzystywanych przez nie ze szkodą dla interesów rewolucji socjalistycznej”.

Zasadę wyłączenia powtórzono w konstytucji jeszcze dwukrotnie. Stwierdzono również, że „dla wyzyskiwaczy nie może być miejsca w żadnym z organów władzy”. Uściślenia powyższych zasad dokonano w artykule dotyczącym praw wyborczych.

Analiza przepisów bolszewickiej ustawy zasadniczej karze stwierdzić, że krąg osób mających prawa wyborcze był znacznie węższy od kręgu osób wyłączonych z prawa do korzystania z nich. Czynne i bierne prawo wyborcze przysługiwało jedynie osobom „zdobywającym środki do życia społecznie użyteczną pracą produkcyjną i społeczną”, to jest robotnikom, chłopom, Kozakom oraz żołnierzom Armii Czerwonej.

Oprócz ideologicznego określenia nowego państwa konstytucja regulowała też tzw. strukturę władzy radzieckiej. Na szczeblu centralnym stanowił ją Wszechrosyjski Zjazd Delegatów Robotniczych, Chłopskich, Czerwonoarmijnych i Kozackich. Organ ten wybierany był proporcjonalnie na dwóch szczeblach – rad miejskich (jeden delegat na 25 tysięcy wyborców) oraz rad gubernialnych (jeden delegat na 125 tysięcy). Podobna procedura musiała powodować oderwanie delegatów od wyborców, pomimo zachowania w konstytucji deklarowanej nonsensownej możliwości odwoływania delegatów w każdym czasie.

Co wydaje się dziwne, Konstytucja RFSRR nie wymieniała niemal żadnych kompetencji zjazdu, które ujęto w formie dosyć rozproszonej. Ograniczono się jedynie do stwierdzenia, że jest on najwyższą władzą w republice. Dodano również, że zjazd winien być zwoływany co najmniej dwa razy w roku przez wyłaniany ze swego grona Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad (WCIK). Na wniosek rad reprezentujących miejscowości liczące co najmniej jedną trzecią ludności kraju WCIK mógł zwołać zjazd nadzwyczajny. Mógł tego dokonać również z własnej inicjatywy.

Wszechrosyjski Komitet Wykonawczy, podobnie jak przed przyjęciem konstytucji, stanowił parlament *sensu stricto*. Liczbę tego organu ustawa zasadnicza ustalała na „nie mniej niż dwieście osób”. WCIK otrzymał kompetencje najwyższego organu ustawodawczego, zarządzającego oraz kontrolnego państwa.

Do jego zadań należało również „ustalanie ogólnego kierunku działalności rządu” oraz ujednolicanie ustawodawstwa. WCIK miał także prawo wydawania własnych dekretów i zarządzeń (*rasporjażenij*). Teoretycznie Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy tworzył Radę Komisarzy Ludowych, zatwierdzając przedkładane przez nią oraz przez inne urzędy centralne projekty dekretów i innych aktów normatywnych¹⁰. Jeden z następnych artykułów konstytucji ograniczał jednak zasadę podporządkowania RKL parlamentowi w wypadku wydawania dekretu przez WCIK do „[...] uchwał i decyzji, mających ważne znaczenie polityczne”. Jak pisze współczesny rosyjski teoretyk prawa, faktycznie w państwie bolszewickim tego okresu istniały zatem aż trzy instytucje prawodawcze: Zjazd Rad, WCIK oraz Rada Komisarzy Ludowych¹¹. Na mocy konstytucji nominalnie ograniczono wyłączność RKL w stanowieniu prawa, co nie miało miejsca od czasu przejścia władzy przez bolszewików.

Od początku istnienia państwa bolszewickiego właściwy ośrodek sprawowania władzy stanowiła Rada Komisarzy Ludowych. Konstytucja z 1918 r. potwierdzała ten stan rzeczy. RKL, składająca się z osiemnastu członków działających pod kierunkiem przewodniczącego, otrzymała kompetencje ogólnego kierownictwa sprawami państwa. Nie była zatem jedynie organem władzy wykonawczej, zgodnie zresztą z negowaną zasadą podziału i równowagi władzy. Konstytucja nadawała RKL prawo „wydawania dekretów, zarządzeń, instrukcji oraz podejmowania w ogóle wszystkich kroków, niezbędnych do prawidłowego i szybkiego biegu życia państwowego”. WCIK otrzymał, co prawda, prawo uchylania bądź zawieszania wszystkich „uchwał lub decyzji” RKL, o ile jednak zdołano ustalić – nigdy z możliwości tej nie skorzystał. Ograniczenie kompetencji WCIK stanowił ponadto przepis przyznający RKL prawo bezpośredniego realizowania przedsięwzięć (*meroprijatija*) wymagających natychmiastowego wykonania.

Równie szeroki zakres kompetencji konstytucja nadawała poszczególnym komisarzom ludowym. Do ich właściwości należało „jednoosobowe podejmowanie decyzji we wszystkich sprawach należących do zakresu działania odpowiedniego komisariatu ludowego”. Uchylenie decyzji ludowego komisarza mogło nastąpić jedynie na mocy uchwały przewodniczącego RKL lub Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego. Decyzję do tych organów mógł zaskarżyć również członek organu pomocniczego ludowego komisarza, jakim było Kolegium Komisariatu.

Podobny system zastosowano w lokalnych organach władzy, którymi były rady gubernialne i miejskie, powiatowe i gminne. Organy takie wyłaniały zjazdy odpowiedniego szczebla. Między zjazdami władzę sprawowały poszczególne, z reguły pięćcioosobowe, komitety wykonawcze. Te ostatnie stanowiły najważniejszy

¹⁰ Art. 33. Zależność RKL od WCIK była zdecydowanie niepełna, chociaż niektórzy autorzy poprzestawali na przytoczeniu jedynie opisywanego artykułu (tak np. S. Ehrlich, *Ustrój Związku Radzieckiego*, t. I, Warszawa 1954, s. 30).

¹¹ I.A. Isaev, *Istorija gosudarstva i prava Rossii. Polnyj kurs lekcij*, Moskwa 1995, s. 293.

organ władzy w terenie, mogący mocą własnej uchwały powołać również organy władzy wykonawczej. Wbrew jednak nazwie określającej państwo jako republikę rad, wszystkie instytucje lokalne miały niewielką władzę (por. wcześniej przyp. 3). Odpowiedni przepis stanowił w tym wypadku, że do zakresu działania lokalnych rad wszystkich szczebli należało przede wszystkim „wcielanie w życie wszystkich uchwał (*postanovlenij*) odpowiednich nadrzędnych organów władzy radzieckiej”. Inne uprawnienia sprowadzały się do zadań o znaczeniu o wiele mniejszym. Rady lokalne mogły jedynie podejmować kroki „w celu podniesienia danego terenu pod względem kulturalnym” oraz rozstrzygać wszystkie sprawy o znaczeniu czysto lokalnym (*imejuščich čisto mestnoe značenie*). Na rady lokalne nałożono również obowiązek jednoczenia „całej działalności radzieckiej” w obrębie danego terenu. Stworzony w ten sposób system odznaczał się pełnym zhierarchizowaniem, nie dopuszczając do jakiegokolwiek samorządności organów lokalnych. Przy pozorach decentralizacji utworzono tym samym piramidę organów władzy, której na szczycie stał nominalnie wszechwładny WCIK, faktycznie zaś – podejmujące decyzje w jego imieniu kilkuosobowe prezydium. Nawet kompetencje tego ostatniego organu były jednak ograniczone w stosunku do Rady Komisarzy Ludowych. Dopiero ten organ sprawował rzeczywistą i najszerszą władzę.

Kompetencje wielu istotnych instytucji władczych nie zostały w ogóle ujęte w konstytucji. Dotyczyło to partii bolszewickiej¹², systemu komisji nadzwyczajnych, a także naczelnego organu kierującego przebudową przemysłu – Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej. Nazw organów bolszewicka konstytucja wymieniała zresztą w ogóle niewiele.

Rozległe wpływy partii bolszewickiej wynikały przede wszystkim z faktu, że partia Lenina była od połowy 1918 r. jedynym ugrupowaniem wchodzącym w skład Rady Komisarzy Ludowych. Miała absolutną większość w instytucjach centralnych (WCIK) oraz w lokalnych radach. Stan taki był całkowicie zgodny ze stanowiskiem Lenina, który uważał, że RKP(b) „powinna zdobyć dla siebie niepodzielne panowanie polityczne w radach i faktyczną kontrolę nad ich działalnością”¹³.

Swoją pozycję w organach władzy, administracji i sądownictwa partia bolszewicka utrzymywała jednak na zasadzie większości faktycznej, nie normatywnej, co z pozoru przypominało model parlamentaryzmu europejskiego ze zwycięskim ugrupowaniem mającym większość w systemie władz publicznych. System ten nie był jednak stosowany w Rosji radzieckiej wobec konsekwentnego przejmowania, w myśl słów Lenina, „całej władzy” przez bolszewików – jako jedyne istniejącego ugrupowania politycznego.

Przyjęciu konstytucji nadano szeroką oprawę propagandową. Podobna funkcja wydawała się zresztą najważniejsza dla samego przywódcy bolszewików.

¹² W. Sukiennicki, *Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w świetle oficjalnych publikacji władzy radzieckiej*, cz. I, Wilno 1938, s. 31; W. Komarnicki, *Nowy ustrój państwowy Związku Sowieckiego*, Wilno 1938, rozdz. I.

¹³ W. Sukiennicki, *op. cit.*, s. 86; I.A. Isaev, *op. cit.*, s. 319.

W swoich pracach Lenin nie poświęcił jednak konstytucji wiele uwagi, ograniczając się do przypominania o niektórych jej zasadach na marginesie zasadniczej tematyki swej publicystyki politycznej. Jedynie w pracy *Rewolucja proletariacka a renegat Kautsky*, napisanej w październiku 1918 r., poświęcił ustawie zasadniczej wyodrębniony fragment rozdziału¹⁴. Stwierdził w nim, że konstytucja zrodziła się w wyniku walki rewolucyjnej, same rady zaś „powstały bez żadnej konstytucji i p r z e s z ł o r o k [...] żyły bez żadnej konstytucji”¹⁵. Przywódca bolszewików wytknął adwersarzowi, że dostrzega „samowolę” nowej ustawy zasadniczej, a „[...] od nas wymaga konstytucji opracowanej do ostatniej literki w ciągu kilku miesięcy”¹⁶.

Nieliczne fragmenty wskazanej pracy Lenina poświęcone konstytucji były zarazem jedynym teoretycznym odniesieniem do bolszewickiej ustawy zasadniczej w pismach Lenina. Wnikając w tekst, można jeszcze stwierdzić, że za jedno z zadań ustawy zasadniczej Lenin uważał ostateczne zlikwidowanie wyzyskiwaczy oraz powołanie państwa, w którym tacy nie istnieją. Przywódca bolszewików zarzucił również adwersarzowi, że w sprawie konstytucji „interesuje go jedynie formalnoprawna strona sprawy”, z czego można wywnioskować, że konstytucja nie miała sztywno trzymać się właśnie jakichś gwarancji wyrażonych w przepisach formalnoprawnych. Także w innych swych pracach Lenin nie dodał na temat konstytucji z 1918 r. niczego oryginalnego, raz po raz przypominając jedynie o jej roli zdławienia wyzyskiwaczy¹⁷. Podobnie czynili bolszewicy prawnicy. Dominowała doprawdy zaskakująca zbieżność poglądów.

W jednym tylko artykule czołowy prawnik tamtych czasów Aleksandr Gojchbarg (1883–1962) zawarł szeroko solidarystyczne uwagi, pisząc np., że konstytucja, pomimo konieczności utworzenia silnej organizacji państwa i władzy, opiera się na ideach wolności, równości i braterstwa¹⁸. Gojchbarg powtarzał również szeroko spopularyzowaną w książce Lenina *Państwo a rewolucja* koncepcję obumierania władzy państwowej i przejściowości istnienia systemu prawnego. Jego zdaniem zasadę taką zawarto również w bolszewickiej konstytucji. W artykule pojawiała się też teza, że jedyną formalną gwarancją rzeczywistej równości wszystkich ludzi jest równość ekonomiczna. Zdaniem Gojchbarga, może ona zaistnieć jedynie poprzez całkowite zniesienie własności prywatnej¹⁹.

¹⁴ W. Lenin, *Rewolucja proletariacka a renegat Kautsky*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie...*, II wyd. polskie (przekład z V wyd. ros.), t. 37, Warszawa 1988, s. 267–275.

¹⁵ *Ibidem*, s. 267 (podkreślenie Lenina).

¹⁶ *Ibidem*, s. 269.

¹⁷ Por. np. W. Lenin, *Sprawozdanie Komitetu Centralnego na IX Zjeździe RKP(b)*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie...*, Warszawa 1988, t. 40, s. 239–242 i 258; W. Lenin, *Przemówienie na III Zjeździe związków zawodowych*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie...*, t. 40, s. 258; W. Lenin, *O państwie*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie...*, Warszawa 1988, t. 39, s. 79, 80.

¹⁸ A.G. Gojchbarg, *O Sovetskoj konstitucii...*, „Proletarskaja Revolucija i Pravo”, Moskwa 1918, nr 3–4, s. 3–14; *idem, Proletariat i pravo. Sbornik stat'ej*, Moskwa 1919, s. 23.

¹⁹ A.G. Gojchbarg, *Proletariat...*, s. 24.

W piśmiennictwie tamtych lat dominował jednak pogląd, że celem konstytucji jest „ustanowienie dyktatury miejskiego i wiejskiego proletariatu oraz biednego chłopstwa”²⁰. Opowiadano się zarazem przeciwko możliwości różnorodnej interpretacji konstytucji, natomiast w sposób umożliwiający walkę z „wrogimi klasami”. Oficjalny interpretator opowiadał się także za przewagą niepisanych bądź niedookreślonych przepisów, co było wyrazem powszechnie panującego w latach komunizmu wojennego tzw. nihilizmu prawnego.

W najbardziej ostrym momencie wojny domowej – rozpoczynał swój wywód wspomniany autor – przyszło nam przyoblec się w pisaną formę obowiązującej u nas realnie konstytucji. I w pełni wyraźnie wynikło pytanie, czy możliwa jest w ogóle pisana konstytucja czasu przejściowego. Chociażby z tego powodu, że epoka przejściowa, w której „jedynie ruch jest rzeczą stałą”, nie układa się w twarde ramy pisanej ustawy zasadniczej. Chociażby z tego powodu, że w tej przejściowej epoce „państwo nie może być niczym innym, jak rewolucyjną dyktaturą proletariatu”, a dyktatura jakoś źle wiąże się ze słowami „ustawa pisana”²¹.

Zakończenie komunizmu wojennego i wprowadzenie w jego miejsce tzw. Nowej Polityki Ekonomicznej implikowało konieczność przyjęcia innego niż w latach 1918–1921 porządku prawnego. Co naturalne, porządek taki został oparty na prawie pisanym. Pomimo że zachowano instytucję dekretów i aktów normatywnych niższej rangi, wydawanych z mocą ustawy przez organy władzy wykonawczej i normujących rzeczywistość w sposób dowolny, restytuowano też z czasów przed 1917 r. instytucję *zakona*. Była to istotna zmiana wobec faktu, że do 1921 r. jako zasadę negowano nie tylko potrzebę tworzenia prawa pisanego, ale *de facto* przede wszystkim właśnie tę instytucję. Choć z formalnego punktu widzenia konstytucja 1918 r. nosiła nazwę ustawy zasadniczej (*osnovnogo zakona*), regulacje rangi ustawowej przyjmowano wtedy rzadko²².

Konieczność przyjęcia nowej konstytucji była też podyktowana utworzeniem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – państwa powstałego formalnie 30 grudnia 1922 r. Poprzednia konstytucja obowiązywała jedynie na obszarze Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej.

W skład ZSRR weszły, jak wiadomo, organizacje państwowe skupiające wszystkie narodowości zamieszkujące Imperium Rosyjskie przed 1917 r., z wyjątkiem Polski, Finlandii i państw bałtyckich. W latach wojny domowej bolszewicy czynili próby wprowadzenia swojego systemu politycznego także na obszarze tych państw. Wszystkie państwa, z którymi zdołano to uczynić, weszły formalnie właśnie w skład ZSRR.

²⁰ P.I. Stučka, *Konstitucija graždanskoj vojny*, „Proletarskaja Revolucija i Pravo” 1918, nr 3–4, (*Konstitucionnaja Knižka*), s. 15–21; *idem*, *Izbrannye proizvedenija po marksistsko-leninskoj teorii prava*, Riga 1964, s. 250–256.

²¹ *Ibidem*, s. 15.

²² Zob. H. Izdebski, *Rewolucja a prawo w Europie w XX wieku*, cz. II, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, z. 1, s. 115.

Powstały w 1922 r. ZSRR był od początku państwem scentralizowanym. Podobnie jak w latach komunizmu wojennego centralizacja następowała jednak za fasadą niecentralizacji i deklarowanej pełnej samodzielności wszystkich podmiotów wchodzących w jego skład.

Nowa konstytucja była pierwszą konstytucją ZSRR. Została uchwalona ponad dwa lata po zakończeniu wojny domowej oraz utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich²³. Weszła w życie 31 stycznia 1924 r.²⁴ Do czasu uchwalenia konstytucji wszystkie podmioty wchodzące w skład ZSRR miały formalnie własne konstytucje. Zachowały je zresztą również po przyjęciu konstytucji ZSRR.

Pierwszą część konstytucji stanowiła „Deklaracja o utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich”, przyjęta, jak stwierdzono, 30 grudnia 1922 r. Deklaracja miała charakter głównie propagandowy, dokonując przeciwstawienia „oboazu kapitalistycznego” i obozu socjalistycznego”. Część drugą konstytucji stanowiła umowa o utworzeniu ZSRR.

Konstytucja ZSRR z 1924 r. była najmniej rozbudowana objętościowo w porównaniu z innymi konstytucjami tego państwa. W myśl założeń jej podstawową cechą miał być federalizm ujęty w pierwszych rozdziałach, regulujących kompetencje organów federalnych (ZSRR) i tzw. republik związkowych (*sojuznye respubliki*).

Konstytucja ZSRR z 1924 r. deklarowała republikom związkowym pełną suwerenność. W sensie prawnym ograniczały ją jedynie sprawy wskazane w konstytucji i zastrzeżone do kompetencji władz „Związku”²⁵. Takie formalnoprawne ujęcie zakresu kompetencji republik związkowych stanowiło w radzieckim prawodawstwie niewątpliwie *novum*. W konstytucji znalazł się nawet przepis mówiący, że ZSRR ochrania suwerenne prawa republik związkowych. Każda republika otrzymała też deklarowaną samodzielność i swobodną możliwość wystąpienia ze związku. Swobodę tę ograniczono jednak zgodą wszystkich innych republik, wyrażoną jednogłośnie (art. 6 Konstytucji), co oczywiście było ograniczeniem istotnym. Także zakres uprawnień Związku był szeroki. Przeczyło to oczywiście stanowionym deklaracjom.

Formalnie republiki związkowe mogły też posiadać własne konstytucje, zgodne oczywiście z konstytucją federalną, oraz własne ustawodawstwo, w tym cywilne i karne. Na wzór ogólnozwiązkowy tworzyły również swoje republikańskie organy władzy stanowiącej i wykonawczej, w tym republikańskie rządy

²³ E.P. Małysewa, *Formirovanie i funkcionirovanie partijno-sovetskoj političeskoj sistemy*, [w:] *Predstavitel'naja vlast' v Rossii. Istorija i sovremennost'*, red. L.K. Sliska, Moskwa 2004, s. 416.

²⁴ W przedwojennym polskim piśmiennictwie tematu konstytucję 1924 r. omówił najszerzej Franciszek Anczewicz w pracy *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich*, wyd. II, Lublin 2001, s. 140. Pierwsze wydanie ukazało się w Wilnie w 1939 r.

²⁵ Od czasu przyjęcia konstytucji 1924 r. terminem tym oznaczano ZSRR w wielu aktach prawnych, w tym także w konstytucji.

(rady komisarzy ludowych republik związkowych), organy sądu i prokuratury. Republiki związkowe miały też prawo tworzenia dziesięciu resortów (komisariatów ludowych), których kompetencje musiały być zatwierdzane przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy. Konstytucja nie precyzowała zakresu ani charakteru takiego zatwierdzenia. Analogiczne resorty istniały również w systemie tzw. administracji ogólnozwiązkowej²⁶. W sensie administracyjnoprawnym miały one charakter organów wyższego stopnia, ale i to dawało się wytłumaczyć deklarowanym systemem federacyjnym.

Struktura władz w konstytucji pozostała bardzo podobna jak w ustawie zasadniczej z 1918 r. Zmieniono tylko nazwy niektórych organów. Formalną władzę ustawodawczą sprawował, jak dawniej, Zjazd Rad. W okresie między zjazdami Zjazd Rad, jak dawniej, wyłaniał Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (ros. WCIK, zwany zawsze CIKiem). Co stanowiło *novum*, WCIK składał się z dwóch izb: Rady Związkowej (*Sojuznyj Sovet*) i Rady Narodowości (*Sovet Nacional'nostej*). W skład obu izb byli wybierani deputowani (*deputaty*) ze wszystkich podmiotów federacji w wyborach większościowych. Podobnie więc jak po 1918 r. liczba deputowanych nie była stała. Już zatem niejako *ex lege* powodowało to dość scentralizowaną formę wyłaniania deputowanych, a na dodatek stanowiło wyraz uprzywilejowania ludności miejskiej w stosunku do wsi²⁷. Miało to uzasadnienie w faworyzowaniu robotników (tzw. proletariatu), choć nie zostało wskazane *expressis verbis* w dostępnych radzieckich źródłach i literaturze.

Podział CIK na dwie izby mógł mieć oczywiste uzasadnienie narodowościowe. W skład komitetu wchodził bowiem przedstawiele wszystkich grup narodowościowych, mających reprezentację terytorialną. Dodatkowym argumentem mogła jednak również być jakość ustawodawstwa, przyjmowanego najpierw przez Radę Związkową, a później Radę Narodowości. W warunkach funkcjonowania konstytucji z 1918 r. jakość ta pozostawiała często wiele do życzenia. Faktycznie jednak CIK nie przyjmował ustawodawstwa; czyniło to jego prezydium (co prawda również wyłaniane w oparciu o parytet narodowościowy)²⁸.

Kolejne *novum* stanowiło umieszczenie w konstytucji kilku instytucji nieistniejących w konstytucji z 1918 r., a odgrywających istotną rolę w państwie. W odrębnych rozdziałach regulowano Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego (ros. WCIK) oraz mającej duże znaczenie instytucji policji politycznej. Pojawiły się też instytucje wymiaru sprawiedliwości: sąd, w tym ujęty w odrębny rozdział Sąd Najwyższy ZSRR i prokuratura.

Ustawodawcza rola WCIK była jak dawniej doprawdy szeroka. Według konstytucji WCIK wydawał kodeksy, dekrety, uchwały i rozporządzenia. Jego zadaniem było też ujednolicanie działalności ustawodawczej i zarządzającej ZSRR.

²⁶ W związku z tym organy administracji podzielono na związkowe (*sojuznye*) i zespolone (*ob"edinennye*).

²⁷ F. Ancewicz, *op. cit.*, s. 140.

²⁸ A. Bosiacki, *Wstęp*...

W sensie deklaratywnym WCIK miał też zawsze określać zakres działania swego prezydium i, co ważniejsze, Rady Komisarzy Ludowych, która jak dawniej stanowiła rząd na szczeblu federalnym.

WCIK obradował jednak stosunkowo rzadko, bo tylko trzy razy w roku. Dodatkowo, raz w roku obradował za to Zjazd Rad.

Odmienne niż poprzednio, konstytucja 1924 r. ograniczała kompetencje Rady Komisarzy Ludowych. O ile w sensie formalnym rząd jak dawniej mógł wydawać dekrety i uchwały, mógł to jednak czynić w granicach upoważnień przekazywanych przez WCIK bądź na podstawie ustawy. Rzeczywistość przeczyła jednak takim dyspozycjom.

W konstytucji 1924 r. znalazł się również rozdział dotyczący władzy sądowej i prokuratury. Wcześniej, w okresie komunizmu wojennego, o wymiarze sprawiedliwości konstytucja nie wspominała ani słowem. Było to prawdopodobnie spowodowane silnie obecną wówczas w państwie bolszewickim ideologią nihilizmu prawnego.

Wyszczególniony w konstytucji Sąd Najwyższy ZSRR, składający się z czterech izb, skupiał w sobie instytucję najwyższej władzy sądowej, sądu orzekającego w sprawach najwyższych urzędników ZSRR w związku z pełnieniem przez nich urzędu i sądu rozstrzygającego spory kompetencyjne pomiędzy wszystkimi organami władzy i administracji w państwie. Sąd Najwyższy umiejscowiony był przy WCIK, co mogło sugerować supremację parlamentu nad innymi organami. Składał się z jedenastu członków, w tym z przedstawiciela policji politycznej (tzw. Zjednoczonego Państwowego Urzędu Politycznego, OGPU). Jak bowiem wspomniano, w konstytucji z 1924 r. zostały również wskazane ogólne kompetencje tego organu. Konstytucja ta była zarazem jedyną konstytucją ZSRR, gdy kompetencje policji politycznej zostały w ogóle w jakiś sposób w ustawie zasadniczej określone (w dodatku w odrębnym rozdziale).

Konstytucja stwierdzała, że OGPU został utworzony w celu zespolenia wysiłków rewolucyjnych republik związkowych w walce z interwencją polityczną i gospodarczą, szpiegostwem i bandytyzmem. Kompetencje OGPU obejmowały zatem sprawy należące do właściwości policji politycznej oraz organów porządku publicznego. Urząd został utworzony przy Radzie Komisarzy Ludowych, i choć formalnie należał do urzędów lokalnych (zespolonych – patrz wcześniej tekst w przypisach), jego przewodniczący nominalnie wchodził w skład rządu. Takie umiejscowienie kompetencji policji politycznej mogło budzić zdziwienie, a nawet pewną analogię z instytucją, jaką była WCzK. OGPU nie był bowiem ludowym komisariatem, choć miał kompetencje oczywiście znaczące. Prawdopodobnie dlatego, w myśl przepisów konstytucji, nadzór nad działalnością OGPU sprawował Prokurator Sądu Najwyższego (instytucja prokuratora generalnego ZSRR nie istniała nominalnie do 1933 r.) i odpowiedni prokurator właściwy miejscowo dla republikańskiego urzędu policji politycznej. Faktycznie jednak podobna sytuacja nie miała miejsca co najmniej do końca okresu określanego jako „stalinizm”.

Pierwsza konstytucja ZSRR wydawała się stanowić największe gwarancje samodzielności republik związkowych w całym istnieniu Związku Radzieckiego. Z punktu widzenia podmiotów wchodzących w skład ZSRR zakres ich samodzielności był jednak oczywiście niewielki. Podobnie jak pod rządami konstytucji z 1918 r. implikacje ustawy zasadniczej przeczyły bowiem jej deklaracjom. Po utworzeniu ZSRR dotyczyło to również wchodzących w jego skład republik. ZSRR, jak stanowiła konstytucja „poprzez swoje najwyższe organy”, mógł w praktyce swobodnie ingerować w działalność organów lokalnych. Były one częścią centrum. W sensie konstytucyjnym nie miały również samodzielności finansowej (ich budżet był częścią budżetu centralnego). Organy centralne mogły swobodnie ingerować w prace resortów „republikańskich” poprzez wysyłanie do poszczególnych republik podporządkowanych jedynie centrum „pełnomocników”, realizujących ogólnozwiązkowe „plany, zasady i wytyczne”. Były one dla republik bezwzględnie wiążące. Stąd też, jak w Polsce zauważali już przedwojenni badacze tematu, suwerenność poszczególnych republik związkowych w praktyce sprowadzała się niemal do zera²⁹.

W konstytucji zwracał uwagę brak konstrukcji praw i powinności obywatelskich. Pod tym względem konstytucja była fenomenem nawet w porównaniu z jej poprzedniczką, choć konstytucja z 1918 r. o prawach obywatelskich mówiła również bardzo niewiele. Wprowadzała też katalog nowych, nieznanych wcześniej, obowiązków obywatelskich. Konstytucja z 1924 r. zajmowała się natomiast jedynie, by użyć wyrażenia z ustawy zasadniczej z 1918 r., konstrukcją władzy radzieckiej, o prawach i obowiązkach obywateli nowego państwa nie wspominając ani słowem. Nie znaczy to oczywiście, że „prawa” bądź obowiązki takie zniknęły. Nie miały one jednak jakiegokolwiek umocowania konstytucyjnego.

Jedynym śladem przyznania w konstytucji praw jednostkom było wprowadzenie do jednego z jej przepisów pojęcia praworządności rewolucyjnej³⁰. Było to jednak oczywiście zbyt mało, tym bardziej że praworządność została obwarowana przymiotnikiem. Znaczenia pojęcia „praworządność rewolucyjna” nigdy zresztą oficjalnie nie zdefiniowano.

W porównaniu z konstytucją z 1918 r. pierwsza konstytucja ZSRR była jednak mniej rewolucyjna. W szczególności znalazło się w niej mniej nihilizmu prawnego. Zakres takiego nihilizmu był jednak znaczny i na pewno nieprzypadkowy.

W szczególności konstytucja jak dawniej nie wspominała nic na temat organów sprawujących w państwie rzeczywistą władzę. Nie było w niej wzmianki na temat partii bolszewickiej ani jej organów. Również policja polityczna została zredukowana do roli, której w rzeczywistości nie pełniła.

²⁹ W. Sukiennicki, *op. cit.*, s. 154, 155. Identyczny pogląd wyraził m.in. cytowany już F. Anczewicz (*op. cit.*, s. 137, 140).

³⁰ Pojęcie takie wprowadził art. 43 Konstytucji w rozdziale o Sądzie Najwyższym ZSRR. Sąd ten istniał w celu „umocnienia praworządności rewolucyjnej”, co mogło oczywiście sugerować odchodzenie od zupełnej dowolności w orzekaniu, związanej z ideologią nihilizmu prawnego lat komunizmu wojennego.

W ciągu dwunastu lat obowiązywania konstytucja ZSRR z 1924 r. była zmieniana pięciokrotnie. Zmiany były niewielkie i dotyczyły nazw ludowych komisaratów (w tym ich podziału) i likwidacji niektórych jednostek administracyjnych. Z pewnością nie odzwierciedlały one zmian, jakie zachodziły w tym czasie w ZSRR. Były nimi: likwidacja Nowej Polityki Ekonomicznej, forsowny rozwój przemysłu ciężkiego i przeprowadzana w tym czasie kolektywizacja (1928–1929), wreszcie zmiany w partii, związane z przejściem od 1926 r. całkowitej władzy przez Stalina. To właśnie on doprowadził do zmiany konstytucji ZSRR przez następną „ustawę zasadniczą”, którą nazwano jego imieniem.

Konstytucja ZSRR z 1936 r. przypominała „klasyczne” konstytucje państw niekomunistycznych. W konstytucji ZSRR został określony jako socjalistyczne państwo robotników i chłopów.

Konstytucyjnie określono przede wszystkim pojęcie własności państwowej. Paraleli takich przepisów można szukać również w konstytucji z 1918 r. Teraz jednak własność państwowa miała charakter zdecydowanie szerszy i jedynie teoretycznie mogła być uznawana za własność ogólnonarodową.

Za własność państwową konstytucja stalinowska uznawała nie tylko własność państwową *sensu stricto*, czyli inaczej mienie całego ludu (*vsenarodnoe dostojanie*), lecz także własność spółdzielczo-kołchozową (*kooperativno-kolchoznaja sobstvennost'*). Ten ostatni rodzaj własności stanowiła zarówno własność komunalna, własność zrzeszeń spółdzielni, jak i poszczególnych kołchozów.

Regulowany w konstytucji ustrój ZSRR był oczywiście podobny do dotychczasowego, wykazywał jednak pewne różnice.

W sensie terytorialnym państwo zostało podzielone na republiki związkowe, kraje, obwody i republiki autonomiczne. Podział ten nie był stosowany łącznie, tzn. nie wszystkie szczeble występowały na całym obszarze państwa. W skład ZSRR wchodziło 11 republik związkowych, przy czym cztery z nich nie miały w swym składzie trzech pozostałych jednostek podziału terytorialnego, tj. krajów, obwodów i republik autonomicznych.

Tak jak w konstytucji z 1924 r. republikom zadeklarowano tzw. suwerenność w ramach ZSRR, a państwo jako całość otrzymało kompetencje enumeratywnie wymienione w konstytucji. Kompetencji takich konstytucja wymieniała tym razem jeszcze więcej, co było istotnym rozszerzeniem poprzedniego stanu prawnego. W porównaniu z pierwszą konstytucją ZSRR centrum otrzymało dodatkowo ochronę bezpieczeństwa państwowego, ustalanie centralnych planów gospodarczych, zarządzanie instytucjami finansowymi, w tym systemem pieniężnym i kredytowym, oraz regulowanie nie tylko ogólnych zasad ustawodawstwa (z wyjątkiem zasad prawa pracy), ale i całego ustawodawstwa (zwłaszcza cywilnego i karnego)³¹. Podob-

³¹ Ostatni przepis nie wszedł zresztą w życie, a konstytucja została w tym zakresie zmieniona. Do końca istnienia ZSRR w każdej republice związkowej formalnie obowiązywały zatem odrębne kodeksy (karny, cywilny, pracy, postępowania cywilnego i karnego), przy jednoczesnym istnieniu ustawodawstwa ogólnokrajowego w postaci przepisów szczególnych.

nie jak poprzednio, konstytucja stanowiła, że suwerenność republik związkowych nie może być dodatkowo ograniczana, ale przepis ten nie miał oczywiście zupełnie pokrycia w rzeczywistości. Podobnie jak w konstytucji z 1924 r., suwerenność republik związkowych w praktyce w ogóle nie istniała. Natomiast jak poprzednio konstytucja stanowiła, że każdej republice związkowej przysługuje prawo do swobodnego wystąpienia z ZSRR, a terytorium takich republik nie może nigdy zostać zmienione bez ich zgody.

W konstytucji ZSRR z 1936 r. nastąpiły pewne przekształcenia struktury władzy państwowej. Zmiana dotyczyła instytucji władzy ustawodawczej, którą sprawowała od tej pory dwuizbowa Rada Najwyższa ZSRR³². Zniknął zatem Wszechrosyjski Zjazd Rad, a pierwotnie Wszechrosyjski Zjazd Delegatów. Rada Najwyższa ZSRR była od tej pory jedynym organem ustawodawczym.

Najbardziej znany fragment konstytucji z 1936 r. dotyczył praw i obowiązków obywatelskich. Prawa takie miały głównie charakter ekonomiczny. Zwracano uwagę, że bardzo niewiele istniało praw o charakterze kulturalnym³³, a tym bardziej politycznym. Konstytucja deklarowała prawo do pracy, prawo do wypoczynku, prawo do materialnego zabezpieczenia na starość, prawo do nauki, równe prawa kobiet i mężczyzn, wolność sumienia, wolność słowa, druku, zgromadzeń i wieców, a także pochodów i manifestacji, prawo do zrzeszania się, nietykalność osobistą, nienaruszalność mieszkań, tajemnicę korespondencji i prawo azylu.

W konstrukcji obowiązków obywatelskich oprócz zwyczajowych obowiązków, jak przestrzeganie konstytucji i wykonywanie dyspozycji ustaw, ustawa zasadnicza nakazywała obowiązek pracy, obowiązek przestrzegania dyscypliny pracy oraz obowiązek strzeżenia i umacniania własności społecznej i socjalistycznej. Stanowiła ponadto obowiązek służby wojskowej i obrony ojczyzny. Katalog obowiązków obywateli nie był zbyt szeroki. I tak jednak nie miał w praktyce znaczenia.

W sensie społecznym nastąpiło też formalne przyznanie równych praw wszystkim obywatelom ZSRR. Zniknęła zatem kategoria pozbawionych praw tzw. *liśeńców* (od ros. *lišenye*, czyli pozbawieni praw), którzy – jak była mowa – formalnie nie mogli jedynie kandydować do rad, ale faktycznie w latach komunizmu wojennego i stalinizmu mieli znacznie mniejsze prawa obywatelskie bądź też byli w pierwszej kolejności poddawani represjom.

W konstytucji stalinowskiej pojawiła się również nazwa partii sprawującej władzę. Przepis stanowił (art. 126), że „Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) stanowi czołowy oddział mas pracujących w ich walce o umocnienie i rozwój społeczeństwa socjalistycznego oraz stanowiącą kierowniczą trzon wszystkich, zarówno społecznych, jak państwowych, organizacji ludzi pracy”.

³² Nazwy izb zmieniły się tylko nieznacznie. Były nimi Rada Związku (*Sovet Sojuza*) i Rada Narodowości (*Sovet Nacional'nostej*).

³³ Zob. np. F. Anczewicz, *op. cit.*, s. 199–201.

Konstytucja ZSRR z 1936 r. była wielokrotnie nowelizowana. Nowelizacje dotyczyły najczęściej zmian nazw organów władzy i administracji państwowej. W marcu 1946 r. zmieniono nazwę „ludowy komisariat” (i „ludowy komisarz”), zastępując ją nazwą „ministerstwo”. Zmieniano też nazwy resortów i organów centralnych (art. 77 i 78 Konstytucji). Ich tytularne kompetencje nie ulegały jednak dostrzegalnym zmianom. Niekiedy natomiast przekształcano ich strukturę.

Ustrój ZSRR określony w konstytucji z 1936 r. przetrwał w zasadniczej formie do końca istnienia tego państwa, a nawet nieco później. Po śmierci Stalina (5 marca 1953) zmiany w konstytucyjnym systemie sprawowania władzy były *de iure* niewielkie i z reguły jedynie deklaratywne³⁴. Nową konstytucję wydano w ZSRR dopiero w 1977 r.

Punktem wyjścia opracowania projektu była koncepcja tzw. rozwiniętego (*zrelogo*) i dojrzałego społeczeństwa socjalistycznego, w której to fazie miał znajdować się ZSRR. Państwo to miało stopniowo ewoluować od państwa dyktatury proletariatu do państwa ogólnonarodowego i przystępować do budowy komunizmu. Jednak podobnie jak poprzednio zadeklarowano w nim niezmienną zasadę ludowładztwa.

Podobnie też jak w konstytucji ZSRR z 1936 r., w konstytucji z 1977 r. wprowadzono zasadę praworządności socjalistycznej. Chociaż pojęcia tego nie wyjaśniono, nie było w nim miejsca na dowolność nihilizmu prawnego, pomimo że organy władzy i przede wszystkim administracji państwowej działały jak dawniej w sposób arbitralny.

Nowością była też instytucja referendum, w sensie praktycznym nigdy zresztą niedyskutowana do czasów tzw. pieriestrojki, wprowadzonej, jak wiadomo, po dojściu do władzy Michaiła Gorbaczowa.

Identycznie jak poprzednio unormowano w konstytucji system polityczny, a także system gospodarczy. Podstawę tego ostatniego stanowiła własność socjalistyczna w formie państwowej i kołchozowo-spółdzielczej. Identyczny był katalog nieruchomości państwowych (ziemia, jej zasoby, wody, lasy, podstawowe środki produkcji w przemyśle i wiele innych).

W konstytucji z 1977 r. pozostał też obowiązek pracy i jak stwierdzała konstytucja, pracę należało wykonywać sumiennie. Stwierdzono też, że państwo sprawuje kontrolę nad rozmiarami pracy i spożycia. Wprowadzono również opracowaną w czasach stalinowskich zasadę tzw. współzawodnictwa pracy.

Nowością były również deklaracje w sprawie systemu szkolnictwa państwowego, który miał służyć „komunistycznemu wychowaniu”, oraz dążenie do przekształcania pracy na roli w pracę w przemyśle.

Tak jak w konstytucji z 1936 r., wszyscy obywatele otrzymali równe prawa. Miały one charakter ekonomiczny i społeczny, z wyłączeniem praw politycznych poza partią komunistyczną. Jak jednak wskazano, prawa i wolności nie mogły

³⁴ W sferze stosunków wewnętrznych wprowadzone zmiany miały polegać m.in. na utworzeniu instytucji kontroli robotniczej w zakładach pracy i zwiększaniu kompetencji rad.

przynosić uszczerbku interesom społeczeństwa i państwa ani prawom innych obywateli.

Z nowych praw i obowiązków dodano również prawo do mieszkania, prawo do nauki, korzystania z osiągnięć kultury, uczestnictwa w kierowaniu sprawami państwowymi i społecznymi, prawo wnoszenia skarg i wniosków, a także prawo ochrony sądowej swych praw, w tym czci i godności oraz prawo do uzyskania odszkodowania za szkodę spowodowaną niezgodną z prawem działalnością instytucji państwowych lub społecznych.

Z zachowanych praw z konstytucji z 1936 r. pozostały: prawo do wypoczynku, ochrony zdrowia, wolność słowa, druku, zgromadzeń, manifestacji, wolność sumienia, nietykalność osobista, tajemnica korespondencji.

Niewiele zmieniło się natomiast przepisów dotyczących ustroju państwa. W konstytucji potwierdzono, że ZSRR jest państwem wielonarodowym, zbudowanym w rezultacie „swobodnego samookreślenia narodów” i zbudowanym na zasadzie „socjalistycznego federalizmu”. Ostatniego terminu nie zdefiniowano, podkreślając jednak, że państwo funkcjonuje na zasadzie dobrowolnego zjednoczenia równoprawnych republik o ustroju radzieckim i socjalistycznym, a także że ZSRR zespala wszystkie narody i narodowości oraz uosabia jedność państwową. Podobnie jak poprzednio określono kompetencje ZSRR wobec republik związkowych, zastrzegając, że każdej republice przysługuje prawo swobodnego wystąpienia z ZSRR. Niemal identyczne były też kompetencje najwyższych organów władzy i administracji państwowej.

W sumie zatem przepisy konstytucji ZSRR z 1977 r. wykazywały pewną ewolucję w stosunku do ustawy zasadniczej z 1936 r. Uwagę badaczy zwracały jednak, jak dawniej, przede wszystkim ideologizm i deklaratywność.

Twórcy konstytucji zwracali uwagę, że znaczenie konstytucji będzie bardzo istotne, lecz obecnie w Rosji prezentowana jest zgoła inna opinia³⁵. Podnosi się, że konstytucja miała jedynie deklaracyjny charakter³⁶ i w szczególności, że wprowadzała nieistniejące w rzeczywistości stanowisko prawne instytucji państwa w stosunku do organów sprawujących realną władzę³⁷. Zauważano też, że poza konstytucją istniało wiele ograniczeń tylko werbalnie nieskrępowanych swobód obywatelskich. Paradoksalnie jednak konstytucja ZSRR z 1977 r. zaczęła być bardziej urzeczywistniana w czasach pierestrojki³⁸. Wtedy też rozpoczęła się w Związku Radzieckim ostatnia reforma konstytucyjna. Jak wskazano, w jej wyniku do konstytucji ZSRR z 1977 r. wprowadzono ponad 300 nowelizacji³⁹.

³⁵ E.P. Malyševa, *op. cit.*

³⁶ A.N. Meduševskij, *Demokratija i avtoritarizm: rossijskij konstitucionalizm v sravnitel'noj perspektive*, Moskva 1998, s. 546–552.

³⁷ E.P. Malyševa, *op. cit.*

³⁸ Por. *ibidem*, s. 441.

³⁹ Zob. A. Bosiacki, *Wstęp...*, s. 26.

W pierwszym etapie reformy konstytucyjnej pojawił się na nowo organ Zjazdu Deputowanych Ludowych (od 1989 r.) oraz nieistniejący wcześniej urząd prezydenta ZSRR (wprowadzony w marcu 1990 r.). Pierwotnie utworzenie urzędu prezydenta było prawdopodobnie próbą konstytucyjnego przekazania uprawnień sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego⁴⁰. Później jedną z przyczyn szerokich uprawnień głowy państwa miały być obawy o dezintegrację państwa. Formalne zapisanie uprawnień sekretarza generalnego okazało się jednak niemożliwe. Z obawy przed zaostreniem wypadków latem 1991 r. powołano także Komitet Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR i instytucję *ombudsmana*. Oba organy odegrały w schyłkowym okresie istnienia ZSRR pewną rolę, a Komitet uległ przekształceniu w rosyjski Sąd Konstytucyjny. Co jednak jeszcze istotniejsze, od czerwca 1990 r. pełną suwerenność w sensie prawnomiedzynarodowym zadeklarowała Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka. Pojawiło się zatem nowe państwo, od grudnia 1991 r. funkcjonujące konstytucyjnie pod nazwą „Rosja” albo „Federacja Rosyjska”. Prezydent Rosji ze swoimi odpowiednikami z Białorusi i Ukrainy 8 grudnia 1991 r. wypowiedział umowę federacyjną z 30 grudnia 1922 r., konstruującą ZSRR. Tym samym, jak napisano, Związek Radziecki w sensie prawnym zakończył swoje istnienie⁴¹. Wraz z tym zakończył się ostatni etap „konstytucjonalizmu radzieckiego”, a konstytucja ZSRR z 1977 r. utraciła ostatecznie swą moc z mocy prawa⁴². Takiego obrotu spraw nie przewidzieli zapewne ani badacze, ani prawnicy zajmujący się podobną problematyką.

EVOLUTION OF THE RUSSIAN CONSTITUTIONALISM DOCTRINE 1918–1991

Summary

The paper presents basic assumptions of the constitutions of the Union of Soviet Socialist Republics, adopted during the existence of this state in the years 1917–1991. On the basis of fundamental ideas of the constitutions the author draws a picture of the so-called Soviet constitutionalism under volatile conditions arising from the pure revolutionary declared state to more classical form of political and legal system presented in the constitutional shape. The article concerns specific features of the Soviet constitutionalism, distinguishing it from regular constitutional models. To a lesser extent the paper concerns the difference between theory and practice of the “first state of workers and peasants” and the first “utopia in power”, as the Soviet state was described by the scholars of the field.

In particular, the author emphasized evolution of legal nihilism, utopism, or a rule of exclusion of rights of certain citizens’ categories, imposed in the first Soviet constitution, and abolished, *de*

⁴⁰ Szerzej *ibidem*, s. 23 n. Wyszczególnione dalej cechy „radzieckiego konstytucjonalizmu” okresu przejściowego podano właśnie na podstawie cytowanego tekstu.

⁴¹ A. Bosiacki, *Status prawny Wspólnoty Niepodległych Państw*, „Obóz. Problemy narodów byłego obozu komunistycznego” 1995, nr 29.

⁴² Nowelizowaną wielokrotnie Konstytucję RFSRR z 1978 r. zastąpiła ostatecznie Konstytucja Federacji Rosyjskiej, przyjęta w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r., po rozwiązaniu przez prezydenta kraju, Borysa Jelcyna, Rady Najwyższej.

iure, in 1936. On the other hand, however, the paper stressed the continuity of such issues as specific structure of the power of state, the common necessity of labour, or the legal possibility of dismissing the „parliamentary” representatives at any time. Also, the author underlines the question that, apart from the needs and the concept of the totality of power, the so-called Soviet constitutionalism was not able to create a new system of performance the power, and after collapse of the USSR, from the constitutional perspective it was rejected by enacting the new constitution, what happened in the former Soviet Union and in the countries of a similar political order.